

Písmák jako sociokulturní typ

Zdeněk Beneš

THE PEASANT SCRIBE AS A SOCIO-CULTURAL TYPE

The paper examines the phenomenon of the peasant scribe, who can be characterised as a 'transitional' type of the country man of learning in the process of modernisation of Czech society in the 18th and the first half of the 19th century. His interpretations of events and processes are based on his experience of life and the world he lives in.

KEYWORDS:

peasant scribe; peasant scribe's historical consciousness; historiography; modernisation of society

„Tak jednou v neděli ráno, bylo o žních a tuze krásně, prozpěvuje si starobratrskou píseň, přistoupil k oknu, hledícimu do zahrady, aby zalil z hliněného džbánku muškát a mořskou cibuli, které tam pěstoval. Rostliny však dnes vláhy nedostaly. Postavitě Žalman džbánek náhle na lavici, a nechav všeho, otevřel okénko a sáhl ven na dřevěný jeho polštář, kde ležela tlustá kniha v tmavohnědé kůži svázaná. Otevřel ji, nahlédl do ní a chvatně ji prohlížel, vnitřek, listy obracel, na přideštl dlouho hleděl — Pak bezděky, sklapnuv knihu, oči do výše obrátil, jako by nebesům děkoval. Obličej jeho všecek oživil, oči se vyjasnily. Chvatně usedl ke stolu na starou židli s vyřezávaným lenochem a opět a opět starou knihu přehlížel.

Je to ona! Ano je, je! Stará bible, kterou měl rod jeho po několik pokolení. [...] A tu na přideštl! Tam starochův zrak tkvěl nejdéle a četl, jakoby po prvé, vážně, s pohnutím odshora dolů vybledlé to písmo několikera rukou, z počátku dosti úhledné, čím dále však tím drsnější, hrubší.

To psaly ruce jeho předků, to čítávaly nejedny oči, a nejedny oči také plakaly nad touto starou knihou, hledající v ní útěchu, nebo když pravice zaznamenávala smutnou zprávu na paměť budoucímu rodu. Tu byla celá historie jeho rodu, stručná sic, ale mluvná.“¹

I.

V postavě starého Žalmana vykreslil Alois Jirásek ve svém *F. L. Věkovi*² téměř klasický obraz písmáka, i když jeho literární postava je spíše „jen“ tajný český bratr a nikoli písmák ve vlastním slova smyslu. Má však řadu vlastností, které stereotypně s pís-

1 Alois JIRÁSEK, *F. L. Věk I*, Praha 1953, s. 85.

2 Jiráskův Žalman i Věk jsou samozřejmě silně idealizovanými postavami — sociokulturními typy. K životním osudům a sociokulturnímu prostředí života skutečného F. L. Věka, tedy Františka Vladislava Heka, viz Josef JOHANIDES, *František Vladislav Hek*, Praha 1976. Oba jsou samozřejmě i aktualizováni k době vzniku románu (začal časopisecky vycházet v *Osvětě* roku 1888). Další silnou aktualizací je stejnojmenný televizní seriál (scénář Ota

máky spojujeme: životní moudrost — „mudrlandství“ — vycházející z hlubokého náboženského cítění a z Bible jako jeho zdroje, přinejmenším jako původního pramene jím sdílených hodnot a z nich vyplývajících životních postojů. A měl by to být ovšem také nekatolík, tedy disident — jak nám ho ve svých dílech představili Antal Stašek, Teréza Nováková či právě Alois Jirásek. Jednoduše řečeno, byli to uchovávatelé národních tradic a národního charakteru.

Tak také dodnes písmáka definuje etnografie. Je si při tom samozřejmě vědoma, že písmáci nebyli pouze nekatolíky.³ Ostatně František Jan Vavák je toho dokladem

Zelenka, režie František Filip, 1970). Například rozhovor mezi Žalmanem, Františkem a jeho matkou probíhá jinak než v Jiráskově románu: Žalman se výslovně odvolává na Husa, jeho odsouzení a smrt, a to velmi poučeně. Dostávají se i na otázku rušení klášterů, a rozhorlený stařec Josefovo konání komentuje: dostalo se jim spravedlivé odplaty za to, co sami činili (tj. českým bratřím). Věková je dotčena, avšak František se nad tím zamýšlí a mlčky vlastně souhlasí. Zůstává však hlavní idea Jiráskova pojetí scény, „dobří Češi“ si odpustí a znovu spolu žijí jako dobří sousedé — ale jsme v roce 1970! Vyznění scény pro diváka nemohlo být jiné, než navýsost aktuální, „protiokupační“. Autoři webových stránek, na nichž je seriál ke zhlédnutí, jej umístili mezi „komunistické seriály“ (!), takže hned vedle např. *Okresu na severu*. S historickými kontexty vzniku televizního seriálu, nakonec silně cenzurovaného, „připraveného“ dokonce o jeden celý díl, si hlavu evidentně nelámali. Viz také <http://www.sms.cz/serial/f-1-vek> [náhled 31. 7. 2017], jinak interpretuje seriál i česká wikipedia, srov. [https://cs.wikipedia.org/wiki/F._L._V%C4%9Bk_\(seri%C3%A1l\)](https://cs.wikipedia.org/wiki/F._L._V%C4%9Bk_(seri%C3%A1l)) [náhled 31. 7. 2017].

³ „Písmák je starší název pro člověka, který se pilně zaobíral náboženskými texty; lidové pojmenování hloubavého venkovského čtenáře, laického znalce a vykladače bible, postil

a vedle něho to jsou i takový bystrický Martin Ješuta,⁴ vodokrtský Mašek⁵ či novopacký František Goll.⁶

Starého Žalmana nechal Jirásek žít v malém městě východních Čech, v Dobrušce, tedy v podobném sociálním prostředí jako skutečně žili připomenutí Fr. Goll či M. Ješuta. Maloměstské prostředí se však v mnoha rysech každodenního života příliš nelišilo od života na vsích. Jistě, F. J. Vavák žil v bohatých Milčicích ležících v úrodném Polabí; Dlaskovy Dolánky u Turnova leží na severní hranici staré sídelní oblasti. Ještě dále na sever, v národnostně smíšené oblasti, bychom našli Raisovy „zapadlé vlastence“, které nereprezentuje jenom pasecký učitel Věnceslav Metelka (1807–1867), ale třeba i jeho učitel Matěj Hájek či jilemnický J. Vodsedálek. Písmáky ale nalezneme po celých Čechách i na Moravě.⁷

Přes všechny regionální rozdíly však měly tyto osobnosti — a z hlediska jejich sociokulturního prostředí to skutečně osobnosti byly — cosi společné. D. Klímová charakterizuje písmáky — mluví o „písmáckém typu“ — jako jedince, kteří jsou „určitým způsobem ve svém prostředí výjimeční, mají vážný vztah k životu, bývají konzervativních názorů, mají zálibu v četbě, dávají přednost písemným zprávám před ústní tradicí, které si příliš neváží a velmi obezřetně z ní vybírají jen od těch osob, jež mají v jejich očích dostatek serióznosti a prestiže. Nikdy nevyprávějí báchorky ani lehkovážné příběhy a ve svém projevu dávají přednost písemnému vyjadřování před ústním výkladem.“⁸ Jaký vliv na tuto jejich mentalitu mělo sociální prostředí, v němž žili? Odpověď není snadná, protože mezi písmáky najdeme řadu odlišností, které jsou

a podobných náboženských spisů. V širším slova smyslu se p. říkalo každému prostému, ale sečtělému venkovskému člověku, lidovému autodidaktu, přemýšlivě zvažujícímu soudobé politické a hospodářské dění. P. se blížil lidovým vrstvám nejen svým původem, ale také výrazem své povahy a literárním projevem, jeho myšlení se zpravidla pohybovalo v úzce regionálně vymezeném prostředí. Písmáci byli často současně lidovými kronikáři a autory literárních děl zachycujících realie vesnického života a folklorní látky. Působili v době, kdy se lidé stále zřetelněji sebevědomě hlásili k náboženským a dějinným tradicím. Proto byli písmáci čteně zastoupeni mezi nekatolíky a prosluli svou úctou ke knihám husitským a bratrským, které kupovali, shromažďovali a uchovávali po celé generace jako duchovní poklady. Z nich čerpali duchovní posilu, vědomí jazykové příslušnosti a úctou k odkazu předků.“ Heslo „Lidová kultura“, in: Stanislav BROUČEK — Richard JEŘÁBEK a kol. (edd.), *Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska II*, Praha 2007, s. 731.

⁴ Viz Josef PETRÁŇ, *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*, Praha 2011, s. 19–21.

⁵ František KUTNAR, *František Jan Vavák*, Praha 1941; Luděk ŠMÍD, *Lidoví kronikáři středního Polabí I: František Jan Vavák — typ selského autodidakta a regionálního kronikáře*, Poděbrady 1967; Bedřich SLAVÍK, *Písmáci selského lidu*, Praha 1940.

⁶ Zdeněk BENEŠ, *Dějiny Nové Paky I*, Nová Paka 2012.

⁷ K bohaté škále písmáckých záznamů viz Eduard MAUR, *Kronikářské záznamy lidové provenience jako historický pramen*, Historická dílna I, Plzeň 2006, s. 76–97. Zdaleka neúplný jejich výčet najdeme u Kutnara. František KUTNAR, *Cesta selského lidu ke svobodě*, Praha 1948, s. 81–82. Viz též Markéta a Milan MACHOVCOVI, *Utopie blouznivců a sektářů*, Praha 1960, *passim*.

⁸ Dagmar KLÍMOVÁ, *Ohlas tereziánských a josefínských reforem v lidových pověstech*, in: Josef Petrání a kol., *Počátky českého národního obrození 1770–1791*, Praha 1990, s. 208.

namnoze i ryze individuální, osobnostní povahy. Lze však vytknout některé obecnější charakteristiky.⁹

Vzhledem k charakteru osídlení českých zemí byli totiž téměř všichni „venkovany“; žili v „městečkách na dlani“, ve stínech kostelních věží a především v bytostné hospodářské a kulturní sounáležitosti s okolním zemědělským prostředím. V průměrné české obci žilo 350 obyvatel, většina městeček nedosahovala ani počtu 2000 obyvatel.¹⁰ Ostatně, na malých městech, zejména v jejich okrajových částech, byla drobná hospodářství, charakterizovaná chovem drobného hospodářského zvířectva a užitkovým zahrádkářením, až do poloviny 20. století zcela běžná. Měli bychom tedy charakterizovat — dobově, dodejme — venkovanství jako svébytný sociokulturní typ.

Výjimkou je samozřejmě Praha (ta měla roku 1754 necelých 60 000 a ve dvacátých letech 19. století asi 100 000 obyvatel¹¹), i když i v ní F. Kutnar písmáka určil — mlynáře a tajného evangelíka Tomáše Zíchu. Někam na pomezí písmáctví, mezi staré letopisecké záznamy a novodobé reflexe dění opřené o rodící se moderní informační základnu (tisk atp.) a interpretující zaznamenávané dění na základě širších než jenom osobních zkušeností a rodinných tradic bychom mohli zařadit pražské měšťany Jana Rulíka¹² a F. V. Felíře.¹³

Městské prostředí jistě vytvářelo jiný kulturní prostor než prostředí venkovsky-maloměstské. Explicitní či implicitní ohlasy tohoto rozdílu v písmácké literatuře snadno postřehneme, zejména při líčení — zpravidla obsáhlém — velkých dějinných událostí, jako byla například revoluce 1848.¹⁴ V Křečkově vyličení průběhu revoluce

9 Vyzovovat z regionálně sociografických určení nějaké dalekosáhlé důsledky je tak ošemetné. V polovině padesátých let minulého století rozlišili M. a M. Machovcovi mezi českými písmáky dva jeho základní typy: jihočeský „cimburowský“ typ, který byl spíše „ekonom“, a severovýchodní typ „filosofa“, tedy onoho klasického mudrlanta, ovlivněného protestantismem a řekněme „prostonárodním“ náboženským blouznivectvím. Machovcovi vycházeli v této typologizaci pravděpodobně z rozdílu mezi utopickým a vědeckým komunismem, jak jej klasicky vymezili Marx a Engels v *Komunistickém manifestu*: moderní blouznivci a písmáci 20. století (např. v obci Stradouň na Vysokomýtsku) dovedli vnímat problémy moderní doby, řešení sociálních problémů, ale v nerealizovatelných formách a dobově neadvekvátních myšlenkových podobách. Nepochybně také navazovali na koncept „české lidové filozofie“ Zdeňka Nejedlého, vyjádřený v proslulé přednášce „Slovo o české filosofii“ z roku 1946.

10 Viz Otto URBAN, *K některým aspektům životního stylu českého měšťanstva v polovině 19. století*, in: Milena Freimanová (ed.), *Město v české kultuře 19. století*, Praha 1983, s. 34–43; Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998, s. 141–155; též Barbora MLYNÁŘÍKOVÁ, *Geografický horizont prostého člověka v Čechách v letech 1740–1830*, 2 sv., Praha 2001; Eduard MAUR, *Vlast, národ a stát v Čechách v očích lidového kronikáře na konci existence tradiční společnosti (1740–1830)*, in: Karel Malý — Ladislav Soukup (edd.), *Vývoj české ústavnosti v letech 1618–1918*, Praha 2006, s. 250–286.

11 L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 150.

12 K. J. Rulíkovi viz *Lexikon české literatury III/2*, Praha 2000, s. 1337–1339.

13 František Václav FELÍŘ, *Letopis 1723–1756*, ed. Jan Vogeltanz, Praha 2011.

14 Viz např. Kroniku Václava Křečka z Dobrušky, in: Antonín ROBEK, *Městské lidové kronikářství na Rychnovsku*. Prameny lidové provenience IV: Edice etnografických pramenů, Národopisná knižnice 32, Praha 1978, s. 71–85.

Dobová pohlednice Nové Paky (© archiv autora).

v širokém středoevropském prostoru najdeme i jeden detail, který má symbolickou platnost. Praha žije revolučním kvasem a Slovanským sjezdem, v Dobrušce se ustavuje Národní garda a 14. června se konají volby do říšského sněmu. „Zvolil se volenec anebo zastanec nákej Palacký, spisovatel, a ten to nepřijal. Tak zas někého Václava Tomka, též z Prahy, zvolili, též spisovatel, tj. český národ, zastavatel, a nic nepořídil.“¹⁵ O pár stánek dál (s. 77) se k volbě vrací ve stejném duchu: „Tak zvolili někého pana Palackého a někého pana Václava Tomka, a to samý doktory písma.“ Psal by takto o těchto mužích Pražan?

Venkovan byl daleko pevněji než s „velkými dějinami“ svázán se svým sousedským okolím, které určovalo jeho život, jeho postavení v komunitě a v důsledku toho všeho i jeho mentalitní nastavení (duchovní svět). Dále byl vázán svým rodinným prostředím, majícím transgenerační rozměr, v němž se pevně svazovaly generace minulé (historie rodu) s generacemi budoucími. Jak příznačně na začátku své pamětní knihy poznamenal František Lesovský (* 1754) z Městce Králové, začal ji roku 1793 psát proto, aby „moji potomkové zvěděli, kterak to mé živobyť po všechen čas trpké bylo a co hned od mladosti jsem zkoušel, a sice čím dál tím víc, což každý když čísti bude, snadno porozumí, ačkoli snad se mnohému zdát bude, že nějaké smyšlené povídačky jsou. Ale opravdu ať se žádný nemejlí, nebo se zavazují svým dobrým svědomím, že nic křivého, tím méně lživého psátí nemíním.“¹⁶

¹⁵ Tamtéž, s. 73.

¹⁶ Viz Antonín ROBEK, *Lidové kronikářství na Poděbradsku*. Prameny lidové provenience V: Edice etnografických pramenů, Národopisná knihnice 37, Praha 1978, s. 9. Lesovského Kni-

F. Kutnar zde mluvil vcelku příznačně o procesu „subjektivizace“ historického dění,¹⁷ tedy o interpretačním mechanismu, v jehož perspektivistickém ohnisku je, jak jsme právě viděli na uvedeném příkladu, osobní a sdíleně generační, tedy i rodinná, zkušenost. V takovém duchovním ovzduší bylo málo místa pro princip objektivit — konstituovaný v rodící se historické vědě — jakožto pravdivostní kritérium. Naopak, „nejbezpečnější zárukou pravdivosti a kritičnosti“¹⁸ byla písmákovi síla a důslednost vlastního přesvědčení vycházejícího z osobní zkušenosti.

Pro vymezení písmáka jako sociokulturního typu jsou podstatnější jeho interpretační vzorce dění, nikoli místo jeho života či region, v němž ten či onen písmák žil. Velké dějiny se do jeho každodenního života, určovaného náboženstvím, vlastní hospodářskou činností a situací, rodinnými poměry, počasím, přírodními pohromami a katastrofami, valily jakoby zvnějšku. Integroval je do svého světa jako amalgám, v němž se všechny uvedené okolnosti jeho života prolínaly — tak jak to znal ze svého vlastního života — a neexistoval mezi nimi žádný striktní předěl. A ať už je vnímal jako pohromu a neštěstí,¹⁹ anebo v nich spatřoval životní pozitiva,²⁰ nebyl to „jeho“ svět, ale okolnosti a podmíněnosti jeho žitého světa.

Tuto subjektivizaci lze rozpoznat už v samotné struktuře písmáckých textů, v nichž se — zejména v jejich starší vrstvě vznikající ve druhé polovině 18. a na počátku 19. století — vedle sebe objevují buď jenom v chronologickém pořádku, anebo v časových návratech vyvolaných různými náhodnými okolnostmi zprávy všech tematických okruhů. A samozřejmě především v interpretacích prožívaných či zaznamenávaných událostí. Odvolání se na Boha v závěrečných větách jednotlivých zpráv, morální soudy, povzdechy nad zkažeností lidí jsou trvalou součástí těchto textů a nahrazují tak nějaké hodnocení objektivizující. Jako předzvěsti dění vnímal písmák i neobvyklé astronomické a meteorologické jevy, čímž je vřazoval do hlubších, lidskému duchu skrytých rovin světového řádu.

Písmácké záznamy jako typy historických textů jsou ovšem souborem velmi různorodým, a to zobecnování značně ztěžuje. Nicméně najdeme i doklady toho, že autor si omezenost vlastního vidění historického dění uvědomoval. Již připomenutý Fr. Lesovský psal o konci francouzského krále Ludvíka XVI. s — řekněme — historickým odstupem:

ha paměti zahrnuje léta 1775–1804 a je mimo jiné pozoruhodná svým velmi osobním tónem vyprávění, který překračuje prosté textové oznamování autorových prožitků.

17 F. KUTNAR, *Cesta selského lidu ke svobodě*, s. 67; TÝŽ, *František Jan Vavák*, s. 56–57.

18 F. KUTNAR, *František Jan Vavák*, s. 56.

19 „Tak dva dni taková bitva trvala, že po městě Berlíně [tj. Berlíně — pozn. autora] krev tekla jako potokem, a potom se ještě strh voheň a ty ministry chytali a házeli je do vohně. Tak ten nepokoj trval tři dni. Vostalo lidu na place 18 000. [...] Všechno dopuštění boží na nás za naše hříchy.“ *Kronika Václava Křečka z Dobrušky*, in: A. ROBEK, *Městské lidové kronikářství na Rychnovsku*, s. 73.

20 „On nás všechny osvobodil, takže ani naši potomci nevědí, jaké milosti nabyli, ba ani za našich časů mnohdy sobě povážít neumějí, jakých dobrodiní požívají a jakého jha zbaveni jsou. Nebo do panování Josefa Druhého nemohl žádný poddaný svého štěstí jinde vyhledávat, obzvláště chudý...“ Fr. Lesovský, in: A. ROBEK, *Lidové kronikářství na Poděbradsku*, s. 40.

„Po skončení pak turecké vojny zase hned nám nastala vojna hrozná a krvavá, totiž s Francouzi, když oni krále svého Ludvíka XVIho nechtěli mít, ano jeho do vězení dali, a to bylo roku 1791, kteréhožto oni také nevážně na smrt odsoudili a odpravili jako jednoho zločince hanebně, a to se stalo roku 1792 dne 20. ledna, a totéž se stalo jeho paní manželce hned budoucího roku, o čemž nemíním tuto dále vypravovat. Mám ale za to, že o tom dost obšírně vypsáno bude skrze spisovatele, kteří to v celé knihy dosti řádně uvedou a zapíšíou.

Za druhé mám také příčinu tak nechat, poněvadž já v ten čas toto píšu, když tyto věci se dějí. A protož já nic jistého vypsát o tom nemůžu. Popřeje-li mně ale pán Bůh zdraví a živobytí, tedy se neodříkám hlavnější příběhy i pravdivé věci v známost uvéstí.“²¹

Mluvíme-li o subjektivizaci historického dění v písmáckém historickém vědomí, musíme mít na paměti i vnitřní diferenciaci písmáka jako sociokulturního typu. A to jak z hlediska sociálního statusu, tak z hlediska jeho postavení v dynamice vývoje písmácké literatury. Schematicky lze její vývoj rozdělit do dvou etap. Jak jsme již předznamenali, ta první vyplňuje zhruba druhou polovinu 18. a počátek 19. století, na ni navazující druhá končí někde po jeho polovině. Určit nějaké přesnější ohrazení je přirozeně obtížné, a není to pro účely tohoto textu ani nezbytně nutné.

Z hlediska sociálního statusu lze rozlišit zhruba čtyři kategorie písmáckých autorů:

Do první, řekněme exkluzivní skupiny patří ti, kteří se svou činností ze svého původního sociálního prostředí vydělovali — a jako takoví byli i svým okolím vnímáni. Patří sem F. J. Vavák či Josef Dlask. Symptomatickým rysem jejich výjimečného postavení jsou například bližší osobní styky s vrchností či vrchnostenskými úředníky. U Dlasků se stavoval zvláště o posvícení hrabě František Desfours a v rodině doláneckého rychtáře trávil odpoledne u klavíru a s tancem a v rozpravách.²² Podobně milčický rychtář Vavák udržoval úzké styky s poděbradským vrchním Baierweckem, je zván na poděbradský zámek, je přijat císařem Leopoldem II., stává se i čestným občanem Plzně.²³

Jistě, jejich pozici usnadňoval rychtářský úřad, který zastávali. Ale ten sám o sobě k tak exkluzivní pozici nepostačoval. Byl ale vhodným prostředím k tomu, aby byl jeho držitel či člen obecního nebo městského zastupitelstva anebo starosta, k vedení záznamů „přiveden“. Tito činovníci tvoří druhou kategorii písmáků.

Ve třetí najdeme řemeslníky, obchodníky, sedláky, dokonce i ovčáka.²⁴ Ti nemuseli nějaký veřejný úřad zastávat, ale dnes leckdy už nerozpoznatelné motivy, předpokládejme, že povýtce rodinné, je k pamětním zápiskům přiváděly.

Konečně čtvrtou, zvláštní, sociální skupinou, byli učitelé. Specifickou proto, že sama tato kategorie procházela ve sledovaném období asi nejvýraznější sociální dy-

21 Fr. LESOVSKÝ, in: A. Robek, *Lidové kronikářství na Poděbradsku*, s. 44.

22 Václav VANĚK, *Zápisky Josefa Dlaska, rolníka v Dolánkách u Turnova*, Turnov 1898; též J. Peckař in: František KUTNAR (ed.), *Paměti sedláka Josefa Dlaska*, Praha 1941, s. 10.

23 F. KUTNAR, *František Jan Vavák*, s. 36–45.

24 Viz F. KUTNAR, *Cesta selského lidu ke svobodě*, s. 81.

namikou.²⁵ Z původních kantorů se na konci tohoto období stávají skuteční učitelé, absolventi učitelských ústavů, tedy lidé s potřebnou odbornou přípravou a jakožto státní zaměstnanci také s institucionální autoritou. Vedle kněží, lékařů, lékárníků či technické a správní inteligence tak vytvářejí novou venkovskou honoraci, spadající už do jiné sociokulturní situace.

Všichni byli venkovany, jak jsme řekli, žijícími ve stínech kostelních věží a v sítích sousedských vztahů. Jenomže duchovní autarknost venkovského života byla modernizačními procesy velmi rychle a radikálně narušována. Na rozšiřování znalostního okruhu dosavadních venkovanů se začalo podílet hned několik souběžných faktorů: osobní zkušenost s průniky vlastního žitému světu vnějších („cizích“) rysů života, jak je přinášely reformy státní správy, od regulovaných magistrátů josefínských reformy až po vybudování moderní státní správy v padesátých letech 19. století. Svůj velký podíl měl rozvoj školství, které stále více seznamovalo s oním vnějším, zkušenostně bezprostředně nedosažitelným světem v rovině nových a potřebných znalostí i názorného seznamování se s ním, tehdy zejména ve formě školních obrazů.²⁶ S tím souvisela v českých zemích rychle se rozšiřující znalost čtení a psaní a následně rozvoj četby novin, knih (jsou zakládány městské či spolkové knihovny, objevují se i velké knihovny soukromé); prostřednictvím tisku se šíří samozřejmě i zprávy o velkých událostech v zahraničí, například o Velké francouzské revoluci a revolucích dalších. Na venkov pronikají i ryze městské formy, jakými jsou divadlo, zpěvácké spolky apod. Svoji roli sehrála také válečná střetnutí, nejprve slezské války, ale pak zejména války napoleonské a nakonec prusko-rakouská válka.

Jedno a půl století, které tu sledujeme, tak mělo svou — uijme alegorického termínu J. Šusty — „složitou polyfonii“,²⁷ jejíž vnitřní dynamiku jsme se pokusili právě načrtnout. Počáteční osobnostně-regionalistický interpretační přístup se začal zababtraktňovat, uplatňovaly se v něm zřetele k obecnějším sociálním souvislostem.²⁸ Hlubší vzdělání autorů textů i jejich širší informační základna je vedly — alespoň statisticky řečeno — i k vyšší stylistické a vůbec literární úrovni textů.

25 Srov. např. Kronikářské zápisky Jana Lůžka, učitele ve Vorasicích a Hřivicích, a Paměti Karla Václava Lůžka in: A. ROBEK, *Lidové kronikářství na Lounsku*. Prameny lidové proveniencie III: Edice etnografických pramenů, Národopisná knihnice 28, Praha 1977, s. 194–221; též Věnceslav METELKA, *Ze života zapadlého vlastence*, Praha 1982.

26 Zdeněk BENEŠ, *Školní obraz*, in: Miroslav Šmied — František Záruba (edd.), *Obrazy uctívané, obdivované a interpretované*, Praha 2015, s. 445–459.

27 Použil tohoto termínu v interní recenzi Kutnarova *Obrozenského vlastenectví a nacionalismu* v roce 1942. Viz Zdeněk BENEŠ, *Střípek osudu. Habilitace Františka Kutnara na Univerzitě Karlově*, in: Jiří Šouša st. — Ivana Ebelová (edd.), *Inter laurum et olivam*, Acta Universitatis Carolinae, Philologica et historica 2002, č. 1–2, Praha 2007, s. 597–605.

28 Viz František KUTNAR, *Lidoví písmáci a kronikáři v národním obrození*; TÝŽ, *Problematika, současný stav a úkoly bádání o národním obrození severovýchodních a východních Čech*. Obojí in *Fontes Musei Reginaehradecensis* 8, 1971 (Národní obrození severovýchodních a východních Čech. Sborník příspěvků z vědecké konference, konané ve dnech 18.–20. června 1968 v Hradci Králové, Krajské muzeum v Hradci Králové 1971, s. 34–44 a 74–79).

II.

Naznačenou dynamiku vývoje písmáckých zápisků a jejich transformaci v historické texty nového typu, tj. v regionální historiografii či vlastivědu, můžeme sledovat na jednom mikropříběhu, jímž jsou písmácké zápisy a první pokusy o regionální historii městečka Nová Paka v Podkrkonoší. Jistěže tento mikropříběh nemůže postihnout všechny aspekty vývojové dynamiky písmácké literatury a její literární kultury, nabízí ale možnost nahlédnout do jejich charakteristik.²⁹ To proto, že jde v podstatě o kontinuitní záznamy a reflexe dění malého prostoru, kde mladší text vznikl na základě znalosti textů předchozích. Jde celkem o šest autorů; o jejich posloupnosti a zařazení do sociokulturního prostoru nejnázne informuje následující tabulka:

PÍSMÁCI		
	povolání	časový horizont zápisků
František Goll (1774–1819)	punčochář	1653–1800
Jan Havel (1823–1907)	rolník a měšťan	1809–1866
Matěj a Antonín Šádkovi	pláteníci a obchodníci s plátnem	1772–1841
HISTORICI		
P. Josef V. Beran (1841–1907)	novopacký katolický farář Paměti města Nové Paky (1871)	→ 1871
Antonín Kotík (1840–1919)	Obraz minulosti města Nové Paky v rámci národních dějin nakreslil (před 1914, rkp.)	→ 1913 (chronologicky, ale spíše tematické kapitoly)

Zatímco první tři uvedení autoři byli novopackými měšťany, účastnili se místního dění a oni sami či jejich rodinní příslušníci zastávali různá místa v městské radě a své zápisky psali „pro domo sua“ a pro paměť svým potomkům,³⁰ další dva autory lze už označit za regionální historiky. Jejich vzdělanostní a zkušenostní horizont byl zcela jiný. P. J. Beran byl novopackým farářem, posléze děkanem ve Dvoře Králové, vychovatelem v rodině J. Skrejšovského, ředitelem královéhradeckého diecézního Ústavu pro hluchoněmé, aktivně se účastnil politického a národního hnutí. Přispíval do řady časopisů a je autorem i několika učebnic a dalších knih. Ještě zajímavější osobností je A. Kotík. Také on je novopackým rodákem, v letech 1856–1862 pobýval v Krakově, kde se seznámil se svým celoživotním přítelem A. Staškem, byl domácím učitelem v rodině hraběte Thurn-Taxise, roku 1862 se stal redaktorem Národních listů. Roku 1867

²⁹ Rukopisy a strojepisné přepisy jsou uloženy v Městském muzeu v Nové Pace. Vycházím ze strojopisných přepisů, na jejichž stránkování dále také odkazuji.

³⁰ „Tato kniha pamětní jest založena a sepsána [...] skrze Matěje Šádka pro jeho dívky, aby, když takovou čísti budou, upamatovali se na moc Boží a jeho velké milosrdenství [...] též také na spisovatele s modlitbou a téhož, o kom se vypravuje, nezapomněli“, stojí na počátku záznamů Šádkových.

se vrátil do rodného města a působil zde až roku 1907 jako důchodní a posléze tajemník okresního úřadu. Byl žurnalistou a překladatelem. V roce 1907 jej císař František Josef vyznamenal záslužným křížem za službu monarchii; netušil však, že vyznamenává autora proslulé protirakouské brožury z roku 1866 *Pláč Koruny české*.

Zápisky Gollovy a Havlovy jsou tradičními písmáckými texty svou strukturou, tématy zaznamenaných událostí i jejich interpretacemi, tak jak jsme je charakterizovali výše. V chronologické posloupnosti tu najdeme zápisy týkající se všech základních témat písmáckého dějového horizontu, včetně jejich vzájemné amalgamace. Prolínají se informace osobní, rodinné, lokální, události českých dějin, stejně jako evropských. A samozřejmě tu najdeme i integrální spojování přírodních úkazů a lidských dějů. Tak k 12. dubnu 1657 je takto spojen tehdy nevysvětlitelný meteorologický úkaz (jednalo se asi o prosté sluneční halo), který provázel západ Slunce, do jediného souvětí s válkami a vymycováním kacířství: byly „k spatření krvavé paprsky, z nich na zem krůpěje krve patrně padaly a po západu veliké koule po obloze strašlivě běhati se viděly, na to následovaly veliké vojny ve všech zemích a blud husitský byl vyhlazován ze země český“.³¹ V listopadu 1812 se nad městem objevil skutečně jakýsi vzácný úkaz, nejspíš polární záře, a také ta byla zaznamenána jako boží poselství, předzvěst kruté zimy, která přispěla k Napoleonově pádu.³²

Gollovy i Havlovy záznamy mají povětšinou strohý konstatační charakter svou podobou připomínající staré analistické záznamy, jak je známe ze středověku a raného novověku. Ale tato rovina je překročena pokaždé, když je autor záznamů na popisovaném dění nějakým způsobem osobně zainteresován. Buď přímou účastí, anebo soucítěním s těmi, kdo byli jeho přímými aktéry. Jako v mnoha jiných pamětech, zahrnujících danou dobu, i v těchto novopackých to jsou záznamy o slezských válkách, selské rebelii roku 1775, francouzské revoluci či napoleonských válkách, zejména shromažďování koaličních vojsk na severu Čech před bitvou národů u Lipska 1813.³³ Z událostí prozrazujících osobní účast vyberme dva příklady: záznamy o hladomoru let 1771/2 a o rušení novopackého pavlánského kláštera.

Gollův zápis začíná, dá se říci, že z hlediska písmáckých zápisů tradičně — počásím. Rok 1771 začal neobvykle. V únoru bylo takové teplo, že lidé chodili bosí, avšak o Velikonocích (připadly na 29.–31. března) napadl sníh a vydržel ležet téměř až do Letnic (19. května), a to v takovém množství, že „ta nejlepší sanice byla“. Lidé v tom

³¹ Matěj ŠÁDEK, s. 5.

³² Jan HAVEL, s. 56.

³³ Neodpustíme si zde citaci z paměti Šádkových: „V neděli tj. 15 Aug. na hrubou pouť sem obdržel do quartýru prince z Meklenburku-Střelitz. Též ruského generála, ten měl opět 15 sloužících, kteří u mne hodovali. On byl dokonalý pán, jenomže ohled neměl, když sem mu vše darmo dal, že mně předce můj luka s 30 koňmi vypást dal. Slovem není žádného, anby škody netrpěl, nebo Rusové hned 14. opět sem přimaširovali. Jest sice pravda, že v poli ležeti ostali, ale předce pro nedostatek zaopatření, ne z bezbožnosti, nýbrž z potřeby nač přišli, to vzali [...] Jest sice pravda, lid byl sužován, ale předce žádný neželí, nebo z druhé strany spatřili jsme pronárod půlnoční rozličný: Rusové, Kalmuky, donské kozáky a asiatský mouřeníny, kteří popelavé modré pysky a červené malé oči mají.“ Zápisy Matěje a Antonína Šádkových, s. 76–77. Jsme tu svědky setkání skutečně s jiným světem.

spatřovali zlé znamení — a také, když sníh stál, byla osetá pole bez osení. Obilí totiž za tepla vzklíčilo a následně pomrzlo. Nedařilo se ani jařinám. „Vleklá a mokrá zejma“ přišla i následující rok a přinesla další neúrodu. O 80 % stouply ceny obilí. Kronikář podrobně zaznamenává státní opatření — Josefův mandát o maximálních cenách obilí — a barvitě popisuje hlad, vedoucí až k pojídání psů a koček a „co ještě horšího jest, na draha když pohodný mrchu scíplou vyvez [...] houfně tam lidi běželi a s takové mrchy maso řezali [...] což nejenom já sám, ale mnoho tisíc lidí vidělo a svědkové toho jsou; načež sem se já častokrát nejen při našem městě, ale i na rozličných místech v Čechách smutně a lítostivě díval.“³⁴ A následně ještě na dalších dvou stranách popisuje další průběh hladomoru, včetně krádeží jídla, i toho, že i on sám byl okraden o pečlivě uchovávané potraviny.³⁵ A vyprávění o posledním skutečném hladomoru v českých zemích končí také charakteristicky: „Bože, račiž nás budoucně takové drahoty zachovati a své božské požehnání uděliti!“

Ještě podrobnější popis zoufalé situace mají zápisky Šádkových. Také oni samozřejmě věnují pozornost průběhu počasí, ale daleko větší pozornost věnují celkové hospodářské situaci v zemi. Nemůže to vzhledem k charakteru jejich činnosti překvapit. Velmi detailně zaznamenávají růst cen (dokonce po jednotlivých měsících) a opatření státu k omezení hladu a zajištění osiva pro příští rok. Uvádějí i zdravotnická opatření mající zabraňovat úmrtím. Jejich popis ale zůstává výrazně účastný: „Lidé chudí mřítí počali, u nás na dvě stě chudých i možných zemřelo, funusy špatné byly, otec sám dítě nesl bez průvodu na krchov, hrubě tělo bez truhly na trakaři v slámě zaobalené dováželi na krchov, některý nosili je na zádech, jinší v krajinách zatlučené na nosidlách a učiníce šachtu pro 10 neb 20 a tu pan páter šel a na krchově je pokropil svěcenou vodou a pak je hrobník, kterému se od obce platilo, zahrabat musel. Posléz ale i on sám k zahrabání přišel. Když ale lid obecný tak tuze mřel, obilí zůstalo státi a spadovati, takže přede žněma (1772) strych pšenice za 6 zl. a žito za 5 zl. dosti k dostání bylo [...]“³⁶; ceny se tak vrátily v podstatě k roku 1770.

Na Golla a Šádky navazuje ve svých důsledně chronologicky, takřka analisticky psaných Pamětech města Nové Paky J. Beran. Opakuje jimi uváděná základní fakta a doplňuje je podle matriky demografickými údaji k roku 1773, kdy se díky lepší úrodě „lid poněkud zotavil“, a citací pamětního nápisu na radnici „V témž roce (tj. 1772) četněji lid pro nedostatek chleba umíral.“³⁷ I když je tedy Beranovo líčení psané objektivisticky, nepostrádá rysy osobní účasti: rok 1772 je mu rokem „nešťastným“, má i pochopení pro chudý lid „hladem zmořený“, který se proto uchýloval ke krádežím jídla.

Nijak nemůže překvapovat, že A. Kotík, dlouholetý správní úředník a žurnalista, píše o hladomoru už jako historik, schopný uvést celé dění let 1770–1772 do širokých dějinných souvislostí. Zajímá ho samozřejmě jeho průběh v samotném městě a jeho okolí, zná novopacké písmácké zápisky, z jejich faktografie vychází, vcelku obsáhle cituje Golla, avšak jeho výklad dění je zcela jiný. Jeho leitmotivem je charakteristika Josefových vlád jakožto modernizačních snah. Josef byl podle něho „přívrženec lidu-

34 František GOLL, s. 20.

35 Srov. Z. BENEŠ, *Dějiny Nové Paky*, s. 105–108.

36 M. ŠÁDEK, s. 29.

37 Josef V. BERAN, *Paměti města Nové Paky*, Praha 1871, s. 48–49.

milných snah, veliký nepřítel všeliké pověřivosti a zastánce rozumové osvěty“. Právě jeho racionalita a ohled na prostý lid — a ovšemže i ohled na funkce státu — se projevily v jeho opatřeních na počátku sedmdesátých let.³⁸ Neúroda a hlad těch let mu byl prostým historickým faktem, který bylo nutno zaznamenat. Více se však věnuje jeho náboženským reformám. Když Josef roku 1773 zrušil jezuitský řád, bylo to „jakoby v dusné světnici náhle okna se otevřela a s jasným světlem čerstvý vzduch zaproudil“.³⁹ Kotík také pokračuje popisem stavu školství ve svém městě, pak Josefovými reformními snahami ohledně venkova a selského lidu a podrobným popisem toho, jak se města a kraje dotklo velké selské povstání roku 1775.⁴⁰ V další kapitole se Kotík věnuje už samostatné vládě Josefa II. po roce 1780. A opět se zaměřuje především na změny v náboženském a církevním životě; města se dotklo obzvláště zrušení pavlánského kláštera roku 1785.

Rušení kláštera byl vskutku událostí, která městem doslova „hýbala“ celé čtyři roky (1785–1789). Šlo totiž o akt, který hluboce zasahoval do celého organismu života města. Jeho význam nepostihoval pouze ryze náboženský život města, ale i jeho ekonomiku. Liberál Kotík jenom prostě konstatuje: „Možno asi domysleti, jak bylo obyvatelstvu, když zrušovací dekret došel, na tu chloubu města, které se jím povzneslo a poutěmi nemalých užitků docházelo...“⁴¹ Ony „užitky“ jsou především ekonomické a obchodní přínosy existence kláštera; jeho duchovní svět je mu vzdálen. Když se odvolává na Gollův údaj o tom, že sem byli soustředěni i řeholníci ze zrušených klášterů v Tachově a Bystřici a v klášteře tak pobývalo (znovu) deset duchovních a dva bratři, suše poznamenává, že Goll za to — „prostomyslně“ (!) — děkuje Bohu.⁴² Kněz J. Beran se do analýz průběhu celého sporu o klášter nepouští, pouze jej faktograficky stručně zaznamenává⁴³ a zajímá ho administrativní a správní stránka rušení kláštera. Klade si jen otázku, zda je klášterní kostel, který nebyl farním, nadbytečný či není, neboť o tuto argumentaci Josefova patentu se celá akce opírala.

Jenomže celý spor o to, který z obou kostelů bude farním, měl i svou podstatnou ekonomickou stránku. Farní kostel na náměstí byl ekonomickou základnou pro obchodníky a řemeslníky na něm a v jeho okolí. Zrušení klášterního kostela nad městem znamenalo ekonomickou zkázu pro ty, kteří měli své živnosti při cestě k němu (tehdy skutečné ose města) a žili především z poutníků, kteří sem přicházeli. Týkalo se zejména hrubé pouti, vázané k zasvěcení chrámu (15. srpna), kdy do města přicházelo podle dobových svědectví několik tisíc lidí.

Věděl to i sám aktivní účastník dění Fr. Goll. Ve svých zápiscích také o sporu mluví v první osobě jednotného či množného čísla. Velmi podrobně a velmi emocionálně

38 Antonín KOTÍK, *Obraz minulosti města Nové Paky v rámci národních dějin*, s. 68–69.

39 Tamtéž, s. 70. Kotík sice uznal, že v řádu byli i velcí mužové, ale Balbína, Vydrů, Dobrovského oceňuje pro jejich národní snahy a oni „vlastně nevědomky pracovali proti základům jezuitství“. Předkládá tak tradiční obraz jezuitů v českém myšlení 19. století. Setkali jsme se s ním hned na začátku tohoto textu u starého Žalmana.

40 Viz Z. BENEŠ, *Dějiny Nové Paky*, s. 108–112.

41 A. KOTÍK, *Obraz minulosti města Nové Paky v rámci národních dějin*, s. 76.

42 Tamtéž, s. 77.

43 J. BERAN, *Paměti města Nové Paky*, s. 53–54.

popisuje průběh jednotlivých etap vyjednávání o záchranu klášterního kostela i kaple a dokládá svoji roli v něm. Zaznamenal, že „rynkouský a pod rynkem ležící sousedi“ se postavili proti zachování klášterního chrámu. Zastánci jeho zachování ale nechtěli jenom to, aby sloužil k bohoslužebným potřebám, ale aby u něho byla jak fara, tak dokonce i škola (ta byla dosud na náměstí). Záměr je zřejmý: nepochybně tu roli hrálo náboženské cítění, spojené s údajně zázračnou soškou P. Marie, která měla být nalezena v nedalekých zlatých dolech v 10. století (je však umělecky průměrnou gotickou soškou), ale neméně i hospodářské zřetele.

Goll byl hluboce věřícím člověkem, kulturně zakotveným v baroku. Jeho líčení celého sporu — ale i celkového pohledu na dějiny města — je neseno bytostně prožívaným náboženským cítěním. Byl mezi měšťany, kteří z vlastních peněz odkupovali devocionálie rozprodávané z inventáře kostela a zrušených náboženských bratrstev.

Na jedné straně se tu projevuje Gollův lokální patriotismus a sebevědomí, a to včetně hospodářského. Ale pro našeho písmáka byla rozhodující otázka náboženská. Svědčí o tom i struktura jeho textu. Líčení „causy klášter“, do něhož Goll včleňuje i celý náboženský a církevní život města jeho doby, zaujímá plných 25 % celého jeho textu!

* * *

Na „mikropříběhu“ novopackých písmáků a prvních jejích regionálních historiků jsme se snažili ukázat vývoj historických interpretací lokálních dějin v jejich dynamice od písmáckých zápisů k historiografickým reflexím. Tato sonda si nečiní nárok na interpretační úplnost písmáckého historického, národního a sociálního vědomí. Chce ale být — v návaznosti na studie Františka Kutnara, pocházejícího ostatně z téhož regionu⁴⁴ — příspěvkem k charakterizaci písmáka jako přechodového typu venkovského intelektuála, žijícího a svými zápisky postihujícího složitou polyfonii doby modernizace společnosti. Písmák vidí historické dění z mikrohistorických zorných úhlů a prizmatem jeho (inter)subjektivního vnímání, vycházejícího z determinant jeho žitého světa a sdíleného hodnotového systému. Modernizace společnosti se ale stala katalyzátorem proměny sociokulturní situace. Jejím úhelným kamenem a zároveň symbolickým bodem se stalo přijetí kategorie národa, vedoucí k zobecnění zorných úhlů na regionální dění. V těchto zabstraktňujících myšlenkových procesech proto také písmáctví jako sociokulturní jev končí; nahrazuje jej regionální historiografie a vlastivěda. Samozřejmě, že tento přechod nelze na mikroúrovni písmáků vymezit pomocí nějakých datačních, a dokonce ani generačních mezníků. Tyto interpretační mechanismy se organicky prolínají, není možné je od sebe oddělit, neboť všechny jsou elementární součástí každodenního života.

44 Viz František KUTNAR, *Mezi chlupy a Kamennou hůrou*, Mlázovice v Podkrkonoší 1997.

RÉSUMÉ:

The texts of peasant scribes and the phenomenon of the peasant scribe as an intellectual type, has been a focus of attention of Czech ethnography and historiography since the 19th century. Its interpretation schemes have been refined in that time, revealing some deeper socio-cultural contexts. The paper concentrates on selected aspects of the peasant scribes' literature and its characteristics as a follow-up to the studies of František Kutnar. It will endeavour to identify in them the peasant scribes' defining characteristic as a 'transitional' type of a country or small-town intellectual (farmer, artisan, trader, later perhaps a worker), whose world view starts from his lived world, his personal social, educational and religious experiences and convictions. This type of intellectual is at length superseded by another intellectual type (teacher, doctor, technician), whose world view is based on experience acquired through institutional study and broader experiences of his own life. The paper wishes to analyse this transition in its general and specific aspects, citing the examples of three memoranda drawn up by peasant scribes of the first type, František Goll, Matěj and Antonín Šádek, and by an intellectual of the second type, Antonín Kotík.

Prof. PhDr. Zdeněk Beneš, CSc., působí v Ústavu českých dějin FF UK. Zabývá se především dějinami dějepisectví a didaktikou dějepisu (zdenek.benes@ff.cuni.cz).